

אם כסף תלוה את עמי

מים ראשונים: בסדר קריאת התורה הארץ ישראלי הקדום נחלקת פרשת משפטים המקובלת בימינו לשלוש סדרות: "ואלה המשפטים", "אם כסף תלוה", ו-"הנני שולח מלאך לפניך". על זה האחרון ראה דברינו [הנה אנכי שולח מלאך לפניך](#) ועל הראשון ראה דברינו [מלך במשפט יעמיד ארץ](#); וכעת זכינו להשלים גם על הסדרה 'האמצעית': "אם כסף תלוה את עמי. זכר לחלוקה זו בימינו, היא אולי קריאת פרשת "אם כסף" בחול המועד פסח. בקהילות ספרד וצפון אפריקה נהגו לחלק את פרשת משפטים לשתי פרשות: "ואלה המשפטים" ו-"אם כסף תלוה את עמי" על מנת לקרוא תמיד את פרשת צו בשבת הגדול שלפני חג הפסח.¹

אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לא תהיה לו פנשה לא תשימון עליו נשך: (שמות כב כד).²

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דכספא פרשה יט

"אם כסף תלוה את עמי" - רבי ישמעאל אומר: כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ מזה ועוד שנים: "ואם תקריב מנחת בכורים" (ויקרא ב יד), חובה! אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? תלמוד לומר: "תקריב את מנחת בכוריד" - חובה ולא רשות. כיוצא בו: "ואם מזבח אבנים תעשה לי" (שמות כ כב), חובה! אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? כשהוא אומר: "אבנים שלמות תבנה" - חובה ולא רשות;³ אף כאן אתה אומר: "אם כסף תלוה" - חובה ולא רשות. אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? כשהוא אומר: "העבט תעביטנו" (דברים טו ח) - חובה ולא רשות.⁴

מסכת בבא מציעא דף עא עמוד א

... דתני רב יוסף: "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך", עמי ונכרי - עמי קודם, עני ועשיר - עני קודם, ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין, עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין.⁵ אמר רב: עמי ונכרי עמי קודם פשיטא! - אמר רב נחמן אמר לי הונא: לא נצרכא דאפילו לנכרי ברבית ולישראל בחנם.⁶

¹ (יותר מדויק, על מנת לוודא שבשנים מעוברות תחול פרשת מצורע בשבת הגדול, וזה עניין למביני הלוח העברי). ראה גם ספר החינוך מהדורת שעוועל, מוסד הרב קוק, שמחלק את פרשת משפטים לשתי פרשות: "ואלה המשפטים" ו-"אם כסף תלוה את עמי" - כל פרשת ומצוותיה. זהותו המדויקת של מחבר ספר החינוך אינה ידועה אבל הוא כותב על עצמו בהקדמה לספרו: "איש יהודי מבית לוי ברצלוני", היינו מספרד.

² שלוש מצוות בפסוק אחד: מצוות עשה לתת הלוואה לעני ושתי מצוות לא תעשה: לא להיות נושה ולא לקחת ריבית. ראה ספר החינוך בהגדרת מצוות אלה. בפשט הפסוק כאן משמע שאיסור ריבית הוא בהלוואה לעני דווקא וקשור גם למצווה הסמוכה שלא להחזיק במשכון אם הוא דבר נצרך כמו כסות (מצווה רביעית ברצף). וכך גם בפרשת בהר בספר ויקרא כה לה-לו: "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך: אל תקח מאתו נשך ותרבית ונראת מאלהיך וחי אחיך עמך". אבל בספר דברים איסור ריבית מורחב לכל אדם מישראל, ככתוב דברים כג כ-כא: "לא תשיך לאחייך נשך כסף נשך אכל נשך כל דבר אשר ישך: לנכרי תשיך ולא אחיך לא תשיך למען יברךך ה' אלהיך בכל משלח ידך על הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה".

³ ראה דברינו [מזבח אדמה תעשה לי](#) בפרשת יתרו.

⁴ ראה מקבילה במכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה יא על הפסוק "ואם מזבח אבנים תעשה לי". ר' ישמעאל הוא בעל השיטה "דברה תורה כלשון בני אדם" (ראה דברינו [בנושא זה](#) בפרשת נשא) ולפיכך כשהתורה אומרת: "אם הכוונה בד"כ היא כפשוטו למצב רצוני או תלוי סיטואציה. הדוגמא הטובה ביותר היא אולי הפסוק הסמוך: "אם חבל תחבל שלמת רעך עד בא השמש תשיבנו לו". אבל בשלושת המקומות הנזכרים כאן, "אם" הוא חובה ולא רשות. ולמה כתבה התורה בלשון זה? אולי על מנת לרמוז שאין הדבר מובן מאליו וגם אם הוא חובה, צריך שתעשה זאת מרצונך. אבל אם בשני המקרים של מזבח האבנים ומנחת הבכורים יש פסוקים בהמשך אותן עניין מהם ניתן ללמוד שהעניין חובה ולא רשות, כאן נזקק הדרשן לפסוק: "העבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו" (המשכנו את הפסוק עד סופו) שנלקח מפרשת "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך". ראה הסוגיה בגמרא בבא מציעא לא ע"ב הדנה בכפילויות הלשון במקרא, שמבארת בהקשר שלנו: "העבט תעביטנו - אין לי אלא שאין לו ואינו רוצה להתפרנס - אמר רחמנא: תן לו דרך הלוואה. יש לו ואינו רוצה להתפרנס מנין - תלמוד לומר: תעביטנו, מכל מקום". ואולי גם לסמיכות הדרשה שם בסמוך למצוות הענקה "הענק תעניק לו" לעבד עברי שלעתיים קרובות "נמכר בגניבתו" - אדם שהתדרדר והגיע עד גניבה. איך תמנע התדרדרות נוספת שלא יאלץ שוב לגנוב ולהימכר שוב לעבד. במצוות הלוואה בלי ריבית. בכך אולי נמצא קשר מעניין בין דין עבד עברי בו פותחת פרשתנו ובין "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך" שבהמשך הפרשה (שגם היא סדרה בפני עצמה).

⁵ אבל בגמרא בבא מציעא לא ע"ב: "פתח תפתח - אין לי אלא לעניי עירך, לעניי עיר אחרת מנין - תלמוד לומר: פתח תפתח, מכל מקום". ושוב חזרנו לקשר בין מצוות הענקה בזמן שחזרו עבד עברי ובין "אם כסף תלוה" - מצוות הלוואה וסיוע כספי בלי ריבית.

⁶ מצווה שאדם מישראל ילווה כסף לאדם מישראל בחינם היינו בלי ריבית ולא לנכרי עם ריבית. זו שיטת רב הונא שבקטע קודם בגמרא שם מגביל גם את ההלוואה לנכרי בריבית ומתיר רק "בכדי חייו", היינו כעסק מזדמן ולא כעיסוק קבוע. ראה הסברו של רש"י שם: "דלמא אתי למיסרך". ומה שנוגע להשוואה בין עני ובין עשיר, השווה עם הסיפור בקהלת רבה א ה על המטרונה שהתגרטה ברבי יוסי בר חלפתא ושאלה אותו לפשר הפסוק בדניאל ב כא: "היב חקמתא לחימימי ומנדעא לידעי בינה" - מדוע הקב"ה נותן חכמה לחכמים ולא לטפשים? והוא עונה לה במשל: "אם יבאו אצלך שני בני אדם ללות ממך ממון, אחד מהן עשיר ואחד מהן, עני לאיזה מהן את מלוה לעשיר או לעני? אמרה לו: לעשיר". וכל זה למה? "שאם אבד העשיר ממוני יש לו מהיכן יפרע, אבל אם איבד העני ממוני מאין יפרע לי?". והוא עונה לה שזו בדיוק הסיבה שהקב"ה נותן חכמה לחכמים ולא לטיפשים. ראה מדרש נאה זה שם. וזו

מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כב פסוק כד

... "את העני עמך", אין לי אלא עני, עשיר מנין? תלמוד לומר: עמך. אשה מנין? תלמוד לומר: "את עמי". אם כן למה נאמר "עמי"? - ממחר אני ליפרע על ידי עני יתר מן העשיר.⁷

שמות רבה פרשה לא⁸

סימן א

"אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנושה". זהו שכתוב: "טוב איש חונן ומלך ויכלכל דבְּרִי בְּמִשְׁפָּט: (תהלים קיב ה)⁹ - אין בריה שאינה חייבת לאלהים, אלא שהוא חנון ורחום ומוחל על כל הראשונים, שנאמר: "אל תזכר לנו עונות ראשונים" (תהלים עט ח). משל לאחד שלוח מן דְּנִיֶּסְטָס¹⁰ ושכחו. לאחר זמן בא ועמד לפניו, אמר לו: יודע אני שאני חייב לך. אמר לו: למה הזכרת חוב הראשון? כבר בטל הוא מלבי! כך אדון העולם - הבריות חוטאין לפניו והוא מסתכל שעושין תשובה והוא מניח להם ראשון ראשון. וכשהם שבים באין להזכיר החוב שעשו בראשונה, והוא אומר להם: "אל תזכרו ראשונות" (ישעיהו מג יח).¹¹ מנין אתה אומר שאם שב אדם ועשה תשובה אפילו יש בידו עונות הרבה הוא עושה אותן זכיות? דכתיב: "ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה כל פשעיו אשר עשה לא יזכרו לו" (יחזקאל לג), לכך הוא מזהיר על העני: "לא תהיה לו כנושה" - לא תעמידנו ערום.¹²

סימן ג (תנחומא סימן ח)

"אם כסף תלוה את עמי", זהו שכתוב: "יש רעה חולה ראיתי תחת השמש עושר שמור לבעליו לרעתו ואבד העושר ההוא בענין רע" (קהלת ה יב-ג) - אשרי אדם שהוא עומד בניסיונו, שאין לך בריה שאין הקב"ה מנסה אותה: העשיר מנסהו אם תהא ידו פתוחה לעניים, העני מנסהו אם יכול לקבל יסורין ואינו בועט, שנאמר: "ועניים מרודים תביא בית" (ישעיהו נח ז).¹³ ואם עמד העשיר בניסיונו ועושה צדקות הרי הוא אוכל ממונו בעולם הזה

דוגמא נאה לרעיון נאה באגדה ולחיבור בין כסף לחכמה ("כי בצל החכמה בצל הפסוק, קהלת ז יב), אבל בהלכה לא כך: תיתן הלוואה דווקא לעני שזקוק לכך יותר.

⁷ מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי מתמקדת הרבה בדיני ריבית, איזו ריבית מותרת ואיזו אסורה. ראה שם הכלל: "מה הלוואה מיוחדת, לא ממה שאתה נותן לו אתה נוטל ממנו. יצא זה שממה שאתה נותן לו אתה נוטל ממנו". אבל החידוש בקטע קצר זה הוא שלא רק עני זקוק לפעמים להלוואה של חסד, אלא גם עשיר, או שמא מי שהיה עשיר והעני. ראה במצוות צדקה הדרשות על "די מחסורו אשר יחסר לו" - "אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו" (כתובות סז ע"ב). זה אותו פסוק של "העבט תעביטנו" שראינו במכילתא דרבי ישמעאל לעיל. אולי שניהם דורשים את הפסוק כולו ורק המעתיקים קצרו. ועוד למדנו ממדרש זה את המעמד של אשה בהקשר של מצוות "אם כסף תלוה את עמי" - את כל מי שהוא עמי ועמי. ואם מדובר כאן לא סתם בצדקה אלא בהלוואה עסקית שמטרתה לשקם את יכולת הלווה לחזור לעולם הכלכלי ולהתפרנס בכבוד (שזו כידוע המעלה הגדולה ביותר של מצוות צדקה, רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק י), הרי שיש במדרש קצר זה ללמדנו על מעמדה של האשה בעולם הכלכלי של חז"ל.

⁸ פרשות ל, לא ולב במדרש שמות רבה מעידות על חלוקת הקריאה בתורה הקדומה בארץ ישראל לשלוש הסדרות שהזכרנו במים הראשונים. פרשה ל: "ואלה המשפטים", פרשה לא עליה נתעכב: "אם כסף תלוה את עמי" וכוללת גם את הציווי הראשון בתורה על שמטיה ושלוש הרגלים, ופרשה לב: "הנני שולח מלאך לפניך" הכוללת גם את הברית בפרק כד. החלוקה לפרקים הנוצרית משבשת במקרה זה את החלוקה לסדרות הארץ-ישראלית. נביא להלן משמות רבה פרשה לא מבחר קטעים ונשווה מעט עם מקבילותיה במדרשי התנחומא. סתם תנחומא להלן הוא תנחומא הנדפס (הרגיל, ורשא) ואם אחרת, ציווי תנחומא (בובר).

⁹ פתיחה מפסוק בתהלים שמקשר בין הלוואה, סוג של צדקה, עם משפט. מה שמתאים לפרשתנו בה בסדר הקריאה היום מחוברות סדרות "ואלה המשפטים" עם "אם כסף תלוה".

¹⁰ מלוה ביוונית.

¹¹ ראה הפסוק המלא שם בתיאור ימי הגאולה: "אל תזכרו ראשונות וקדמניות אל תתבננו:".

¹² מדרש זה מבקש לחבר את מוטיב התשובה עם הנושא שלנו. הקב"ה הוא המלוה הגדול מכולם ויודע למחול על חובותיו. בלי ריבית וגם מחילה על הקרן. כך תנהג גם אתה עם החלשים שבחברה. אולי לא דיין לגמרי המדרש שהרי בתשובה ובתיקון החטא יש מצווה להתוודות ולבוא לפני בעל החוב ולהזכיר את חובותינו ולא להתעלם מהם. ראה דברינו [כיסוי החטא או גילוי](#) ביום הכיפורים. ובין אדם לתברו גם כן ראוי ללווה שלא יתעלם מחובו. אבל אתה "לא תהיה לו כנושה". ומכל מקום בזכות זה תינצל מדין שמים, כפי שממשיך המדרש שם בסימן ב שם: "משל לאחד שהיה לו עסק לפני המלך והיו לו סניגורין מפיסין עליו. כך אדם עושה מצות והוא בן תורה וגומל חסדים והשטן עומד ומקטרג, וסניגורין עומדין כנגדו ומלמדין זכות, שנאמר: מתן אדם ירחיב לו (משלי יח טז) - מה שהוא עושה עם העניים מסייעין אותו וכו'". ראה דברינו [כי ירחיב](#) בפרשת ראה.

¹³ נראה עם זאת שהניסיון של העני קשה "קצת" יותר. ראה סימן יב להלן שם בשמות רבה המרחיב בתיאור הקושי של העניות: "את העני עמך - אין בעולם קשה מן העניות שהוא קשה מכל יסורין שבעולם. אמרו רבותינו: כל היסורין לצד אחד והעניות לצד אחד. רצונך לידע, בוא וראה כשהיה השטן מקטרג איוב להקב"ה ... אמר לו איוב: ריבון העולם, מקבל אני עלי כל ייסורין שבעולם ולא עניות, כשאצא לשוק ואין בידי פרוטה לקנות, מה אוכל? ". ובסימן יד שם: "אין לך מדה קשה מן העניות. שכל מי שהוא מדוקדק בעניות כאילו דבוקין בו כל יסורים שבעולם, וכאילו באו עליו כל הקלות שבמשנה תורה. ואמרו רבותינו: אילו נתקבצו כל יסורין לצד אחד והעניות לצד אחד, העניות מכרעת לכולן". אולי הניסיון של העשיר הוא קשה פסיכולוגית, אבל הניסיון של העני הוא ממשי וכואב. "קשה עניות מכל היסורין" וכבר אמרו: "עני חשוב כמת". לפיכך הציווי בתורה הוא: "את העני עמך" ואיסור הריבית הוא בפרט במקרה של עני: "אמר הקב"ה: לא דיו עניותו אלא שאתה נוטל הימנו רבית! הוי: את העני עמך".

והקרבן קיימת לו לעולם הבא ... ואם עמד העני בניסיונו ואינו מבעט, הרי הוא נוטל כפלים לעתיד לבוא¹⁴. ... ממך אתה למד? מאיוב שנתיישר בעולם הזה ושילם לו הקב"ה כפלים, שנאמר: "ויוסף ה' את כל אשר לאיוב למשנה" (איוב מב י).¹⁵ אבל העשיר שעינו רעה הולך הוא וממונו מן העולם הזה ... למה? שעינו רעה כנגד גבאי צדקה. שגלגל הוא שחוזר בעולם: לא מי שהוא עשיר היום עשיר למחר, ומי שהוא עני היום עני למחר, אלא לזה מוריד ולזה מעלה, שנאמר: "כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים" (תהלים עה ח).¹⁶

סימן ד (תנחומא סימן ט)

"אם כסף תלוה את עמי ... לא תשימון עליו נשך". זהו שכתוב: "כספו לא נתן בנשך" (תהלים טו ה)¹⁷ - בוא וראה כל מי שיש בו עושר ונותן צדקה לעניים ואינו מלוה ברבית, מעלים עליו כאילו קיים המצות כולן, שנאמר: "כספו לא נתן בנשך ושוחד על נקי לא לקח עושה אלה לא ימוט לעולם".¹⁸ ומי היה זה? עובדיה שהיה עשיר ואפיטרופוס של אחאב¹⁹ ... והיה עשיר יותר מדאי²⁰ והוציא כל ממונו לצדקה, שהיה זן את הנביאים. כיון שבא כל אותו הרעב,²¹ היה לוה בנשך מן יהורם בן אחאב מה שהיה מספיק לנביאים. זה קיים: "כספו לא נתן בנשך"; אבל יהורם שהלוה ברבית, אמר האלהים: עד עכשיו זה קיים? יבוא יהוא ויהרוג אותו וכו'.²²

... ואף בירושלים היו עושין כן, שנאמר: "כספך היה לסיגים" (ישעיה א כב). ומה נעשה להם? "כסף נמאס קראו להם" (ירמיה ו ל); וכן: "כספם בחוצות ישליכו ... כי מכשול עוונם היה" (יחזקאל ז יט). למה? על שעברו על מה שכתוב בתורה: "את כספך לא תתן לו בנשך" (ויקרא כה לז).²³

סימן ה (תנחומא ט)

"אם כסף תלוה את עמי", כיון שבנה שלמה את הבית, אמר להקב"ה בתפילתו: ריבון העולם, אם יש אדם שיתפלל לפניך שתיתן לו ממון ואתה יודע שרע לו, אל תתן לו. ואם ראית אדם נאה בעשרו, תן לו, שנאמר: "ונתת

¹⁴ העושר מצד אחד והעוני מצד שני, שניהם הם ניסיון לאדם, אם יידע לחיות עם כסף ואם יידע לחיות בחסר כסף.
¹⁵ האם שכח הדרשן את "לעתיד לבוא" שתי שורות קודם? הנה איוב זכה חזרה בעושרו כאן בעולם הזה! וכבר מצאנו כמה מקומות בחז"ל בהם "לעתיד לבוא" איננו העולם הבא, אלא כאן ועכשיו, היינו במה שעתיד לבוא על האדם. וזה מתחבר עם הדרשה שלהלן על הגלגל שבעולם.

¹⁶ כאן הגענו למוטיב של הגלגל החוזר בעולם עליו הרחבנו בדברינו [גלגל חוזר הוא בעולם](#) בפרשת ראה. ראה להלן בשמות רבה לא יד: "את העני עמך ... למה דומה העולם הזה? לגלגל שבגנה. כלי חרס שבו, התחתונים עולים מלאים והעליונים יורדין ריקנין. כך לא כל מי שהוא עשיר היום הוא עשיר למחר, ולא מי שהוא עני היום עני למחר. למה שגלגל הוא בעולם, כי בגלל הדבר הזה (דברים טו י). בגלל - גלגל. גלגל העוני והעושר הוא קונקרטי ובעולם הזה, כפי שכל שכר ועונש בתורה שבכתב הוא בעולם הזה, ולפיכך הציווי "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך" היא אזהרה מעשית ומציאותית - מצוה מגינה כאן ועכשיו ולא מצוה ששכרה "לעתיד לבוא".

¹⁷ ראה שם המזמור בו נמנה מי שלא לוקח ריבית לצד מי שלא לוקח שוחד, לא הולך רכיל, דובר אמת, פועל צדק ועוד: "מזמור לדוד ה' מי יגור באֵהָלֶךְ מִי יִשְׁלַח בְּהַר קִדְשֶׁךָ: הוֹלֵךְ תְּמִים וּפְעֵל צְדָק וְדַבַּר אֱמֶת בְּלִבּוֹ: לֹא רָגַל עַל לְשׁוֹנוֹ לֹא עָשָׂה לְרַעְיוֹ רָעָה ... כִּסְפוֹ לֹא נָתַן בְּנִשְׁךְ וְשִׁחַד עַל נְקִי לֹא לָקַח עֵשָׂה אֵלָה לֹא יִמוֹט לְעוֹלָם". לא בכדי נסמך הדרשן על פרק זה בתהלים.

¹⁸ בד"כ מי שנמנע מעבירה, לא גונב, לא משקר, לא רוצח, לא מועל, עדיין לא מתעלה למדרגה חיובית של "מי יגור באהליך", דוגמת עשייה חיובית כמו: הולך תמים, פועל צדק וכו'. אבל כאן, מי שלא לוקח ריבית יגור באהלי ה' וכאילו קיים את כל התורה כולה!

¹⁹ הממונה על ביתו, ככתוב: "ויקרא אחאב אל עובדיה אשר על הבית", כמו אליעזר אצל אברהם, יוסף אצל פוטיפר ועוד.
²⁰ מאד.

²¹ כשאלוהו קלל "חי ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עֲמַדְתִּי לְפָנָיו אִם יִהְיֶה הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה טַל וּמִטְר כִּי אִם לְפִי דְבַרְי" (מלכים א יז א).

²² הדרשן בונה כאן ניגוד קוטבי בין שתי דמויות תנ"כיות על בסיס מצוות הלוואה בלא ריבית ובלא נושה. מחד גיסא, עובדיה שעפ"י חז"ל ופרשני המקרא המסורתיים היה גר אדומי ש"דר בין שני רשעים ולא למד ממעשיהם", שכלכל מאה נביאים במערה ואפילו אליהו שאומר: "אֲנִי נֹתַרְתִּי נְבִיא לַה' לְבַדְי" (מלכים א יח כב) לא ידע מכן. ראה בהקשר זה ירושלמי פאה א א, ויקרא רבה כו ב, שבחו של דורו של אחאב שלא היה בהם לשון הרע. וראה גם שבחיו של עובדיה, הוא עובדיה הנביא, הוא עובדיה של אחאב ואליהו בגמרא סנהדרין דף לט ע"ב. מאידך גיסא, דמותו של יורם בן אחאב שמלווה לעובדיה בריבית ובנשך. ראה בתנחומא טו (ובתנחומא בובר בפרשתנו ו) שעל כל עבירה שאדם עובר הקב"ה "יושב עליו במשפט לומר היאך יוצא משפטו, למי שהוא גונב ולמי שהוא נואף וכו'". וכך אפילו לאחאב אביו של יהורם הקב"ה "נושא ונותן בדינו" עם פמליה של מעלה: "אלו שמלמדין זכות נקראו מימינו ואלו שמלמדין חובה נקראו משמאלו", "זה בכה וזה אומר בכה". אבל המלוה ברבית אין הקב"ה נושא ונותן בדינו" אלא הוא "בעצמו פוסק את דינו". וזה הקשר למזמור טו בתהלים. להלכה אגב, יש גם איסור על הלווה להסכים לתת ריבית, ראה מסכת בבא מציעא פרק ה משנה יא: "ואלו עוברין בלא תעשה: המלוה והלווה והערב והעדים וחכמים ואומרים אף הסופר וכו'". חמישה לאווים נספרים שם! שוב לפנינו, פער בין עולם ההלכה לעולם האגדה.

²³ הדרשן מסיים בפסוק מספר ויקרא דווקא (ראה הערה 2 לעיל), אבל ברור שהכוונה גם לפסוק שלנו: "אם כסף תלוה את עמי". ומשום שלא קיימת מצוות בכספכם, הפך הכסף ל"כסף נמאס", "לסיגים" והושלך בראש כל חוצות. הכסף שיכול לשמש לצדקה ולמליץ יושר, הפך למכשול עוון. מוטיב זה מפותח בהרחבה להלן בסימן י בשמות רבה ובמקבילה בתנחומא סימן יא: "בשעה שגלו ישראל מירושלים הוציאו אותם השונאין בקולרין והיו אומות העולם אומרים אין הקב"ה חפץ באומה הזו, שנאמר: כסף נמאס קראו להם - מה הכסף הזה נצרף ונעשה כלי ושוב נצרף ונעשה כלי וכן פעמים הרבה ובאחרונה האדם פורכו בידו ואינו נעשה עוד למלאכה, כן ישראל היו אומרים שאין להם תקומה שמאסן הקב"ה, שנאמר: כסף נמאס קראו להם". אבל ירמיהו עומד שם וקובל לפני הקב"ה: "ריבון העולם, אמת שמאסת את בניך, המאוס מאסת את יהודה ואם בציון געלה נפשך? והקב"ה מתרצה ואומר: "אפילו אני מחריב עולמי איני מגרש ישראל". ראה הדרשה בסימן י שמתקשרת גם עם הפסוק הסמוך בפרשתנו: "אם חבל תחבל שלמת רַעְךָ וכו', שנדרש על חורבן שני בתי המקדש: "ואם תעברו על המצות האלו אני ממשכן שתי משכנות שנאמר אם חבל תחבול שלמת רַעְךָ".

לאיש ככל דרכיו אשר תדע את לבבו" (דברי הימים ב ו), לפי שבעולם הזה היו הרשעים עשירים ונתונים בשלוח והשקט והצדיקים עניים, אבל לעתיד לבא כשיפתח הקב"ה לצדיקים אוצרות גן עדן הרשעים שאכלו נשך ותרבית עתידין להיות נושכין בשיניהם את בשרם, שנאמר: "הכסיל חובק את ידיו ואוכל את בשרו" (קהלת ד ה)...²⁴ אמרו ישראל לפני הקב"ה: ומי הם עמך? אמר להם: העניים, שנאמר: "כי ניחם ה' עמו וענייו ירחם" (ישעיה מט יג). מידת בשר ודם, אם היו לו עניים קרובים והוא עשיר, אינו מודה בהם, שנאמר: "כָּל אֲחִי רָשׁ שָׁנְאָהוּ אֲפִי כִי מְרַעְהוּ רַחֲקוּ מִמֶּנּוּ" (משלי יט ז). והקב"ה אינו כן, שנאמר: "והעושר והכבוד מלפניך" (דברי הימים א כט יב) ואינו מחופף אלא על העניים, שנאמר: "כי ה' יסד ציון ובה יחסו עניי עמו" (ישעיה יד לב), לכך נאמר: "אם כסף תלוה את עמי"²⁵.

אמר דוד: ריבון העולם, יִשָּׁב עולמך בשווה, שנאמר: "יִשָּׁב עולם לפני אלהים" (תהלים סא ח). א"ל הקב"ה: אם אעשה את עולמי שוה, "חסד ואמת מן ינצרוהו"? (שם)²⁶.

ויקרא רבה לד ב, פרשת בהר

"מִלֶּוֹה ה' חוֹנֵן דָּל וְגִמְלוֹ יִשְׁלַם לוֹ" (משלי יט ז). אמר ר' לעזר: כתיב: "נותן לחם לכל בשר" (תהלים קלו, כה), ובא זה וחטף את המצוה. אמר הקב"ה: עלי לשלם לו גמולו "וגמולו ישלם לו"²⁷.

שמות רבה

סימן יא (תנחומא יד)

"אם כסף תלוה את עמי". זהו שכתוב: "מִרְרָה הוֹנוּ בְּנִשְׁךְ וְתַרְבִּית לְחוֹנֵן דָּלִים יִקְבָּצֵנּוּ" (משלי כח ח) - יש אדם שהוא עשיר ומלוה ברבית ומכנס ממון הרבה, והוא מת בלא בנים, וכל הממון שלו נכנס לטמיון.²⁸ מה המלך עושה באותו ממון? בונה דִּימִסָּאוֹת ומרחצאות ואיצטבאות ובתי כסאות, כדי שיהא לצרכי העניים. הוי: "לחונן דלים יקבצנו"²⁹.

²⁴ שלמה יודע שהכסף משחית והמציאות היא שהכסף והעושר הולכים פעמים רבות עם הרשע בעוד שהצדיק והישר סובלים מעוני. לפיכך הוא מבקש מהקב"ה, בתפילתו בעת חנוכת המקדש שם הוא מתפלל על בקשות שונות של אנשים שפונים אל המקדש בתפילתם ("בְּהִנָּגְף עִמָּךְ יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי אוֹיֵב ... בְּהִעָצֵר שָׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מִטֵּר ... רָעַב כִּי יִהְיֶה בְּאֶרֶץ ... כָּל תְּפִלָּה כָּל תְּחִנָּה אֲשֶׁר תִּהְיֶה לְכָל הָאָדָם לְכָל עַמָּךְ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִדְעוּן אִישׁ נִגַּע לָבָבוּ וּפְרֵשׁ כְּפָיו אֶל תְּבִיט הַזֶּה"), שהקב"ה יתן עושר רק למי שיועד לנהוג בו כראוי ולא למי שהעושר יירע לו וישחית אותו. האם מנסה כאן שלמה לבנות עולם אידילי סביב האירוע המכונן של חנוכת בית המקדש?

²⁵ בין האידיאל של שלמה לעיל ובין האידיאל של דוד להלן עומדת דרשה זו שבאה להזכיר לנו שהקב"ה הוא אביהם של כל העניים והנדכאים. הם הקרויים "עמי". בספר ויקרא: "וכי ימוך אחיך" ואילו כאן: "את עמי את העני עמך" – העני והחלש שבחברה הוא גם עמו של הקב"ה אבל גם "עמך"! עמי – עמי, עמך – עמך. מכאן נגיע לאידיאל שדוד מבקש להציב. הוא דוד שאם היה אדם יוצא חייב בדיון ולא היה לו ממה לשלם "היה דוד נותן משלו" (דברים רבה ה ג, סנהדרין ו ע"ב, וחכמים לא כ"כ אהבו).

²⁶ דוד תמה מדוע הקב"ה לא ברא עולם של שוויון כלכלי בין כל בני האדם, עולם שאין בו עושר גדול מצד אחד ועוני מצד שני. ותשובת הקב"ה היא שבעולם כזה לא יהיה מקום למידת החסד (וגם האמת, וזה צריך הסבר). ראה הנוסח במקבילה בתנחומא משפטים ט: "אמר דוד לפני הקב"ה: רבון העולם: ישב עולם לפני אלהים, תיישר עולמך בשוה העשירים והעניים. אמר לו: אם כן, חסד ואמת מן ינצרוהו? אם יהיו כולם עשירים או עניים, מי יוכל לעשות חסד? ראה גם מסכת עירובין פה ע"ב: "בן בונייס אתא לקמיה דרבי, אמר להו: פנו מקום לבן מאה מנה. אתא איניש אחרינא, אמר להו: פנו מקום לבן מאתיים מנה. אמר לפניו רבי ישמעאל ברבי יוסי: רבי, אביו של זה יש לו אלף ספינות בים וכנגדן אלף עיירות ביבשה! אמר לו: לכשתגיע אצל אביו אמור לו: אל תשגהו בכלים הללו לפני רבי מכבד עשירים, רבי עקיבא מכבד עשירים. כדדרש רבא בר מרי: ישב עולם לפני אלהים חסד ואמת מן ינצרהו, אימתי ישב עולם לפני אלהים – בזמן שחסד ואמת מן ינצרהו". ואנו מציעים תשובה אחרת לדוד. אי השוויון הכלכלי נובע מאי שוויון באישיות של כל אדם ואלהים – באינטליגנציה השכלית והרגשית של כל אחד ואחד, כמאמר הגמרא בברכות נח ע"א: "תנו רבנן: הרוואה אוכלוסי ישראל אומר: ברוך חכם הרזים. שאין דעתם דומה זה לזה, ואין פרצופיהן דומים זה לזה". (יש אמרה דומה בתרבות העולם הכללית). יופי הבריאה וסודה טמון ברב גוניות שלה. זו גם המשמעות של "צלם אלהים" – לא תבנית אחידה וקבועה, אלא תבנית מגוונת ורבת פנים. ובתוך "צלם אלהים" זה הוטבעה גם מידת החסד והאמת, בכפוף כמובן לכת הבחירה, להביט ב"אחר" ולגמול לו ממה שגמלו לו.

²⁷ אחרי הדרשה הקודמת, לא יכולנו שלא להביא מקור זה וחרף ממנו הגמרא בבבא בתרא י ע"א: "א"ר יוחנן, מאי דכתיב: מלוה ה' חונן דל? אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, כביכול, עבד לווה לאיש מלווה". ושם גם העימות של טורנוסורופוס עם ר' עקיבא שטוען: "אם אלוהים אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסן?". עפי' מקורות אלה, עדיין מוטלת על הקב"ה האחריות לתקן את הפערים בחברה אם לא להשוות את העולם. מי שמלוה לעני, מי שנותן צדקה ומנסה להפחית פערים אלה, כביכול תופס את מקומו ותפקידו של הקב"ה בעולמו והקב"ה הופך להיות הלווה שחייב לו – למלוה, למי שנתן את הסיוע לעני. וכבר הרחבנו בנושא זה בדברינו [מצוות צדקה](#) בפרשת בהר. שם: "כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" וכאן: "אם כסף תלוה את עמי". נחזור לשמות רבה בפרשתנו.

²⁸ היינו לאוצר המלך. הביטוי "ירד לטמיון" בימינו, במובן שאבד כל ההון, אינו מדויק. אך עדיין תלוי מה המלך או השלטון יעשו בכסף זה שהתגלגל לידם (מס ירושה?).

²⁹ המדרש מתאר גם כאן מצב אידיאלי והפעם של שלטון נכרי נאור. העשירים לא מקיימים חלקם בתיקון החברה, נותנים את כספם בריבית ומן הסתם רק למי שיש בידו להחזיר (ראה הערה 6 לעיל על המטרונה ר' יוסי בן חלפתא) ולא נותנים הלוואות ללא ריבית (גמ' חיים) לעניים. בסוף יורד כספם לאוצר המדינה, מסיבה זו או אחרת. ומה עושה המלכות? בונה מרחצאות, שירותים ציבוריים, סוללת כבישים וכו' מהם נהנה הציבור כולו ובכללם העניים. והרי לנו חזון מדינת הרווחה שבאמצעות מערכת המיסים מחד גיסא ותקציב המדינה מאידך גיסא, דואגת לצרכי הכלל ומגשרת על פערי העמעמדות וההכנסות. זה לפחות האידיאל. ראה גם גמרא בבא מציעא ע"ב: "מרבבה הונו בנשך ותרבית לחונן דלים יקבצנו. מאי לחונן דלים? - אמר רב: כגון שבור מלכא". שבור מלכא הוא מלך

סימן טו (תנחומא יב)

"לא תהיה לו כנושה". זהו שכתוב: "טוב איש חונן ומלכה יכלכל דבריו במשפט" (תהלים קיב ה) – בוא וראה: כל בריותיו של הקב"ה לווים זה מזה. היום לווה מן הלילה והלילה מן היום, ואינם דנים זה עם זה כבריות, שנאמר: "יום ליום יביע אומר ולילה ללילה יחוה דעת" (תהלים יט ג-ד). הלבנה לווה מן הכוכבים והכוכבים מן הלבנה; וכשהקב"ה רוצה, אינו מוציאה, שנאמר: "האומר לחרס ולא יזרח ובעד כוכבים יחתום" (איוב ט ז). האור לווה מן השמש והשמש מן האור, שנאמר: "שמש ירח עמד זבלה לאור חציף יחלכו לנגה ברוק חניתך" (תבוקק ג יא). החכמה לווה מן הבינה והבינה מן החכמה ... השמים לווים מן הארץ והארץ מהשמים ... החסד לווה מן הצדקה והצדקה מן החסד ... התורה לווה מן המצות והמצות מן התורה ... בריותיו של הקב"ה לווים זה מזה ועושים שלום זה עם זה בלא דברים.³⁰ בשר ודם לווה מחבירו ומבקש לבולעו ברבית ובגזל. ואלו שנוטלין רבית אומרים להקב"ה: למה אין אתה נוטל שכר מעולמך שהבריות בתוכו? שכר הארץ שאתה משקה, שכר הצמחים אתה מעלה, שכר המאורות שאתה מאיר, שכר הנשמה שנפחת, שכר הגוף שאתה שומר. אמר להם הקב"ה: ראו כמה הלוויתי ואיני נוטל רבית, ומה הלויתה הארץ ואינה נוטלת רבית. אלא אני נוטל הקרן שהלויתי והיא נוטלת את שלה שנאמר: "וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה" (קהלת יב ז). אוי לו למי שנוטל רבית! מה נאמר בו? "בנשך נתן ותרבית לקח, וחי? לא יחיה!" (יחזקאל יח ג).³¹

סימן יז

"אם כסף תלוה את עמי" אמר הקב"ה: אם כסף תלוה ולא תקח ממנו רבית – "אֶתְ עַמִּי". מה אני איני מט לעולם, אף אתה אין אתה מט לעולם, שנאמר: "כספו לא נתן בנשך" (תהלים טו ה), וכתוב: "עושה אלה לא ימוט לעולם" (שם).³²

שבת שלום

מחלקי המים

מיום אחרונים: לא הספקנו לדרוש במפרשי המקרא, ראה למשל אבן עזרא: "אם כסף תלוה - אם נתן לך השם הון, שתוכל להלוות העני", ופירוש רבי בחיי בן אשר על מעלת ההלוואה שהיא הצדקה הנעלה ביותר (רמב"ם הלכות מתנות עניים): "לפי שההלוואה גדולה מן המתנה שהוא מחזיק בידו ואינו מתבייש בה".

פרס "ונוטל ממון מישראל וחונן בהם נכרים דלים" (רש"י שם). כך גם מסנגר רבי יהודה על מלכות רומי בגמרא שבת לג ע"ב: "כמה נאים מעשיהן של אומה זו: תקנו שווקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות". כך גם במקבילה בתנחומא סימן יד שמזכיר במפורש את עשו הוא רומא: "... לחונן דלים יקבצנו זה עשו. ועשו חונן דלים הוא? עושק דלים הוא! אלא שהמלכות שומעת שהוא נושך את הרבית ומתגרה בו ונוטלת ממנו ובונה ממנו דמוסיות ומרחצאות ואסטווניות שבמדינה וצרכי העוברים והשבים. הוי: לחונן דלים יקבצנו". אבל אם נחזור לשמות רבה לא לסימן יז, שמבוסס על פסיקתא דרב כהנא פסקא י – עשר תעשר, נמצא שוב דעה בגנות רומי: "ואיזה חונן דלים? זה עשו. וכי עשו חונן דלים הוא? והלא עושק דלים הוא! אלא כגון הגמונים ודוכסים ואפרכין שהן יוצאין לעיירות וגוזלין ובוזזין, וכשהם חוזרין אומרים: הביאו לנו עניים ונפרנסם. והמשל הדיוט אומר: מנאפת בתפוחים וחולקת לחולים". נראה שגלשנו לנושא הרחב של יחס לרומא שהוא מעבר לנושא הדין הנוכחי וכבר דנו בו רבים וטובים.

³⁰ "בריותי" כאן אינם בני האדם שייגעו בהמשך הדרשה, אלא מעשי הבריאה בטבע. אבל גם התורה והמצווה, החכמה והבינה וכו'.

³¹ והמדרש ממשיך שם במשל על מלך שהפקיד את אוצרו בידי נאמן (ראה דְּנִיסְטָס ואפיטרופוס לעיל) וזה החל עושק את העם בכח האוצר שבידו: "התחיל מונה בו עניים, הורג בו אלמנות, מבהז בו אביונים, מפשיט בו בני אדם ועושה אותם ערומים, ועשה בו חמס וגזל וממלא אותם שקר, ומפסיד אוצרו של מלך". הנמשל הוא כמובן כל בעלי ההון שעיקר מעיינם הוא "התשואה" של ימינו, "מכפיל", "רווח הוני" וכו', הגדלת ההון ולא העסק עצמו ולא מבינים מדוע הבריאה והטבע, החכמה והבינה, התורה והמצוות (הנורמות) פתוחים לכל ואינם תובעים "תשואה" על הלוואותיהם. מדרש זה דורש עיון מיוחד באופן שהוא מציר את יסודות הבריאה כמלווים זה מזה במין איזון, שלימות והשלמה הדדית. ה"ריבית" האמתית שאתה מקבל ויכול ליחל לה על הלוואה שנתת, היא שמחר ילוו לך בחזרה. יש גם לשים לב למעבר שהדרשן עושה 'כבדרך אגב' מהטבע והבריאה אל החברה האנושית ונורמותיה, החכמה והבינה. מדרש זה אומר דרשני ופענחני ובלוי ספק לא ירדנו עד סופו. נשמח מאד לקבל תגובות, הצעות ורעיונות מכל שואבי המים ונלווה ונחכים זה מזה עם ריבית דריבית ותוספת נופך חכמה שמותרים מהתורה.

³² מדרש זה חותם את פרשה לא "אם כסף תלוה את עמי" במדרש שמות רבה. רובו של הסימן עוסק בצד השלילי של מלווה בריבית ומונה שם את קין: "שהבהיל את עצמו ליטול העולם", את עפרון: "שהכניס עין רעה בממונו של אברהם", את עשו שוויתר על מערת המכפלה תמורת: "כל אותו ממון" ועוד. אבל המדרש מסיים בדבר טוב, על מי שמלווה בלא ריבית שלא ימוט לעולם. וחותר במזמור טו בתהלים שכבר ראינו לעיל: "מזמור לְדָוִד ה' מִי גִיּוֹר בְּאֵהָלֶךָ מִי יִשְׁלַח בְּהַר קָדְשֶׁךָ: הוֹלֵךְ תְּמִים וְפָעַל צְדָק וְדָבַר אֱמֶת בְּלִבּוֹ: לֹא רָגַל עַל לְשׁוֹנוֹ לֹא עָשָׂה לְרֵעֵהוּ רָעָה ... כִּסְפוֹ לֹא נָתַן בְּנֶשֶׁךְ וְשָׁחַד עַל נְקִי לֹא לָקַח עֵשָׂה אֵלָה לֹא יִמוֹט לְעוֹלָם". ואנו נעטר מדרש זה בתוספת מדרשי תנחומא אשר ליוונו כל הדרך הדורשים במעלת המלווה בלי ריבית שהוא כמלווה לקב"ה עצמו ומחיייה את נפש העני: "אמר הקב"ה: נפשו של עני היתה מפרכסת לצאת מן הרעב ונתת לו פרנסה והחיית אותו, חייך שאני מחזיר לך נפש תחת נפש". הפסוק העוקב ל"אם כסף תלווה את עמי" הוא: "אם חבל תחבל שלמת ירעך עד בא השמש תשיבנו לו", ובמקבילה בדברים כד ו: "לא יחבל יחיים וירקב פי נפש הוא חבל". אתה לא חבלת בנפש, חסת והיה חבל לך על נפש העני הנצרך, הקב"ה יגמול לך ויחזיר לך בשעת מצוקתך: "נפש תחת נפש".